LANDBRUGETS STILLING I INDUSTRISAMFUNDET

ERIK KROGSTRUP

Skal man forsøge at give et billede af landbrugets fremtidige placering under en udvikling, der gennem en årrække kraftigt har placeret byerhvervene i centrum for den økonomiske vækst, må man nødvendigvis tage sit udgangspunkt i en analyse af erhvervets fremtidige afsætningsmuligheder.

En af årsagerne til, at dansk landbrug gennem den sidste halve snes år har været et erhverv med stagnerende produktion, medens byerhvervene som helhed i samme periode har haft en næsten eksplosiv vækst, er jo netop at finde i de vanskelige afsætningsvilkår for fødevarer i denne periode. Under den almindelige økonomiske ekspansion i Europa har den lavere indkomstelasticitet for fødevarer medført en stærkere forbrugsudvidelse på andre områder og derved en stadig stigende beskæftigelse i industri, handel og servicefag.

Den afsætningskrise, dansk landbrug har været igennem i perioden 1955–63, er samtidig i betydelig grad en følge af det kraftige vækst tempo i den internationale landbrugsproduktion af animalske levnedsmidler i denne periode. Produktionen af fødevarer er steget så stærkt alle vegne i de udviklede samfund, at der ikke fuldt ud har været behov for at udnytte leverancemulighederne fra det danske landbrug, der blev mere og mere fortrængt af landenes nationale beskyttelsespolitik på landbrugsområdet. Er dette så en udvikling, der vil fortsætte?

Tænker man sig først, at de synspunkter, der fra enkeltside har været fremsat om, at Danmark omkring år 2000 alene vil skulle dække sit eget forbrug af fødevarer, vil vise sig rigtige, ville vort landbrug gå en trist skæbne i møde. Vi har i dag en produktion, der er tre gange hjemmeforbruget. Med en befolkningstilvækst herhjemme på 50 pct. frem til år 2000 skulle landbrugsproduktionen halveres i forhold til det nuværende, hvis alene hjemmemarkedet skulle dækkes.

En sådan indskrumpningsproces ville være næsten umulig at få gennemført i praksis, idet den ville stille større tilpasningskrav, end det ville være

muligt at opfylde. Med effektiv teknik vil antagelig nogle få procent af vor samlede arbejderstyrke kunne dække landets egen fødevareforsyning, mod 4–5 pct. i dag, nemlig en tredjedel af landbrugets samlede arbejdsstyrke, der endnu udgør 13–14 pct. af den totale arbejdsstyrke. Under en sådan sammenskrumpningsproces ville den dårligste jord og de ringeste bygninger under disse forudsætninger efter alt at dømme gå ud af drift i voldsomt omfang. Det er dog ikke til at forestille sig, at et erhverv med så glorværdige traditioner som eksporterhverv, og med en arbejdsform, der stadig tiltaler så mange mennesker, skulle kunne afvikles i en sådan fart. Men man behøver dog vist ej heller et øjeblik tro på, at det vil gå sådan for vort gamle hovederhverv.

Men vil erhvervet skulle arbejde under vilkår, hvorefter det som hidtil kan påregne at finde lønnende eksportmuligheder for tilnærmelsesvis de to tredjedele af sin produktion, eller vil eksporten gradvis skulle formindskes relativt, og erhvervets produktion følgelig ikke have fornødent incitament til fremtidig vækst – eller blot opretholdelsen af status quo? Af svaret på disse spørgsmål vil erhvervets stilling i høj grad afhænge.

Hvad den allernærmeste fremtid angår, synes der for dansk fødevareproduktion som helhed alene at være grundlag for en yderst reserveret bedømmelse af afsætningsmulighederne. Siden sommeren 1964 er Danmarks eksport til fællesmarkedslandene gået alvorligt tilbage. Og det, vi står mest umiddelbart overfor, er yderligere usikkerhed i form af fortsat eksportnedgang til fællesmarkedet. Vi har nået en fase i udviklingen, hvor dansk landbrug rigtigt får at føle de ubehagelige konsekvenser af en landbrugspolitik i fællesmarkedet, der er i færd med at reducere dansk landbrug til næsten helt udenforstående tilskuer til et fødevarearrangement, der hastigt arbejder mod selvforsyning, og – på visse områder – måske overproduktion, som vi så med tiden tilmed yderligere skal konkurrere med på de andre markeder. Danmarks landbrugseksport til fællesmarkedet var endnu i 1964 mellem en tredjedel og en fjerdedel af vor samlede eksport af landbrugsvarer, så det er et betydeligt område, der nu er direkte i farezonen.

Æg og slagtekyllinger er ved helt at forsvinde som eksportvarer til fællesmarkedet, der selv forcerer produktionen i vejret – ofte i industriel massefabrikationsteknik. En eksport af flæsk og søer i hidtidigt omfang kan næppe heller ventes, snarere må man frygte, at denne afsætning også tenderer mod at falde helt eller delvis bort. Osteeksporten vil vel også fortsat blive en hel del formindsket. Bedst tegner udsigterne sig for kødeksporten, men også på dette område kan der efterhånden konstateres tendenser til, at vor eksportfunktion i voksende udstrækning vil blive truet af fransk ekspansion på det tyske marked, og at vor reserveleverandørstilling under alle omstændigheder vil komme til at foregå i en stadig hårdere konkurrence med an-

dre kødeksporterende områder som Irland, Sydamerika og til dels Østeuropa. På næsten alle områder viger Danmarks landbrugseksport til fællesmarkedet i disse måneder faretruende hurtigt.

Afsætningsudsigterne for dansk landbrug for de nærmest følgende år er således særdeles usikre – og det må de siges at være og vel i voksende grad, så længe Europa skal være spaltet op i to store markedsgrupper.

Det er dog det bredere afsætningsperspektiv på længere sigt, der skal afgøre spørgsmålet om dansk landbrugs fremtidige stilling. I så henseende er det ikke tilstrækkeligt at anskue problemerne bare i fællesmarkedet og i EFTA. Det står intet sted skrevet, at det er i fællesmarkedet, dansk landbrug skal finde afsætningsmuligheder, så man må betragte de samlede muligheder i en hel verden i økonomisk vækst med de generelle perspektiver, en sådan fortsat økonomisk vækst åbner.

Her er det et spørgsmål, om de mere langsigtede eksportperspektiver for dansk landbrug kan anskues med en vis moderat optimisme. Grundlaget for en sådan bedømmelse af langtidsudviklingen for dansk landbrugs eksportgrundlag er i givet fald faktorer, som mest konsekvent er fremdraget af professor, dr. oecon. Holger Gad i Århus, sidst i et foredrag for historielærerforeningen. Professor Gad giver her udtryk for, at de fremtidige muligheder for eksport fra dansk landbrug vil blive bestemt af balancen mellem udbud og efterspørgsel efter landbrugsprodukter i hele det nordatlantiske område. Såfremt den stærke økonomiske vækst fortsætter, kan man – siger han – regne med, at efterspørgselen efter landbrugsprodukter inden for dette område vil vokse med omkring 2 pct. om året, hvoraf omkring 1 pct. hidrører fra befolkningsvækst og 1 pct. fra den omlægning af spisevaner, der fortsat finder sted i retning af større forbrug af dyrere fødevarer, og et aftagende forbrug af elementære fødevarer som kartofler, brød og gryn. Spørgsmålet er derfor, om den animalske produktion i det nordatlantiske område vil have en tendens til at vokse med mere eller mindre end omkring 2 pct. om året.

I hele det nordatlantiske område har væksten i den animalske produktion i tiåret 1950–60 været 3–4 pct. om året.

I hele den lange periode 1880–1950 var vækstraten i Vesteuropa langt mindre end 2 pct. om året, men i tiden 1950–60 var der en stigning i den animalske produktion på 5 pct. om året. I Nordamerika var vækstraten i tiden 1935–1950 5 pct. om året, men i tiden efter 1950 har stigningen her været mindre end 2 pct. Der er altså fra omkring 1950 sket en væsentlig ændring i vækstens regionale fordeling til fordel for Vesteuropa.

Det kan imidlertid forudses, at landbruget i Vesteuropa nu er ved at glide ind i 2. fase af industrialiseringen, hvor de lettilgængelige vækstfaktorer i form af sparet hestefoder og stærkt forøget forbrug af kunstgødning er ved at være opbrugt (dog næppe i Frankrig), og hvor en modsatrettet

tendens fra ekstensivering af landbrugsarealet, fremkaldt af færre og større ejendomme, måske er ved at sætte sig igennem.

Professor Gad giver dog udtryk for, at det på nuværende tidspunkt er umuligt at udtale sig med sikkerhed om, hvorvidt den lysning, der er sket i det danske landbrugs eksportmuligheder i 1963 og 1964, og som har givet sig udslag i stærkt stigende eksportpriser fra midten af 1963, skyldes, at mere langvarige tilpasningsprocesser er ved at sætte sig igennem, eller om det skyldes mere tilfældige klimatiske forhold. Jeg er tilbøjelig til at mene, at de sidste to års ret gode landbrugskonjunktur er en følge af mere tilfældige forhold som tørke i Sydeuropa og særligt kolde vintre, selv om udviklingen i høj grad har været understøttet af en gunstig forbrugsudvikling i Mellem- og Sydeuropa som et resultat af bedre indkomstvilkår.

Professor Gad finder imidlertid, at det er overvejende sandsynligt, at vækstempoet i den animalske produktion i det nordatlantiske område fremover vil blive væsentlig mindre, end det har været i perioden siden 1950. Han regner med, at den stærke økonomiske vækst i Vesteuropa vil fortsætte, og går følgelig ud fra, at fødevareforbruget fortsat vil stige støt og gradvis. Ved at sammenholde disse to sandsynlige tendenser drager professor Gad den konklusion, at det ikke er svært at bedømme landbrugets fremtidige eksportmuligheder med en god del optimisme. Gad forudser desuden, at efterspørgsel fra U-landene og hjælpeprogrammer for disse vil kunne dirigere en stadig større del af det amerikanske kornpotentiel til verdens fattige lande, og at dette kan tendere mod at fremkalde et fald i produktionen af animalske produkter i Vesteuropa. Det vil dog nok længe trække i modsat retning, at fællesmarkedet har sluttet aftale om en så høj kornpris, at der sandsynligvis vil komme en øget kornproduktion i Frankrig, der har store jordreserver. Men Gad mener, at man let når dertil, at der skal betales en væsentlig højere pris for at opretholde eller fremkalde en stigning i den animalske produktion i Vesteuropa i trit med forbrugsudviklingen.

Det er min opfattelse, at professor Gads optimisme for det lange løb vil kunne vise sig lige så lidt holdbar, som andre nationaløkonomers profetier fra 1940 til 1965 i samme retning hidtil har været det, selv om det er forståeligt, at forventningerne om, at industrilandenes befolkning fra 1960 til år 2000 øges med 50 pct. og den samlede verdens befolkning med mere end 100 pct., frister til optimisme for fødevareproducenternes fremtid.

Problemet om en endnu mere massiv flytning af elementære ernæringsstoffer fra Nordamerika til Asien løses i hvert fald ikke fra dag til dag, eller fra år til år. Man må heller ikke være blind for, at der i Asien og andre udviklingsområder må være et vist grundlag for at udløse de selvsamme vækstfaktorer, som har bragt produktionsekspansionen i europæiske landbrug siden 1950, nemlig at erstatte trækdyrene med deres store foderfor-

brug, der vel totalt er større end menneskenes, med maskiner, og at lære at tilføre kunstgødning som i USA og Europa. Som følge af denne teknikkens spredning til alle verdens områder, og også som en konsekvens af, at mulighederne for teknologiske fremskridt i landbrugsproduktionen sandsynligvis vil være lige så store fremover som hidtil, bl. a. gennem nye forædlinger i planteavlen, der muligvis vil kunne fordoble ha-udbyttet af korn og græs m. v. endnu engang, føler jeg mig ikke overbevist af professor Gads argumentation.

Optimistiske synspunkter på linie med professor Gads har jeg dog mødt fra enkelte andre sider, da jeg i slutningen af 1963 deltog som den amerikanske regerings gæst i et internationalt landbrugssymposium i Amsterdam. Her fremdrog navnlig f. eks. den svenske dr. Holmström, der er direktør for det svenske landbrugsøkonomiske forskningsinstitut, at landbrugsproduktionen ikke mere steg i Sverige. Han omtalte, at Sverige havde været nr. ét i hurtig industrialisering og fravandring fra landbruget, og påpegede muligheden af, at fravandringen kunne blive fuldt så voldsom i det øvrige Europa, og at der følgelig om nogle år kunne blive knaphed på visse landbrugsprodukter i Europa, så man med den uelastiske efterspørgsel efter landbrugsvarer ville kunne opleve lidt af en »guldalder« for de overlevende i landbruget.

Jeg tør vel ikke helt udelukke, at tendenser i denne retning må tages i betragtning i overvejelserne om dansk landbrugs fjernere fremtid, selv om jeg hidtil ved at betragte perspektiverne i Amerika og tendenserne i fællesmarkedet til at gøre det samme som USA, har haft svært ved at se andet end tendenser til produktionsoverskud forude. I Amsterdam var det svenske synspunkt i hvert fald også en undtagelse og noget enestående, idet de fleste talere på det store landbrugssymposium talte mere om de fortsatte muligheder for teknologiske fremskridt i landbrugssektoren og den heraf følgende stadig voksende tendens til overproduktion, selv om de samtidig påpegede, at den kolossale befolkningstilvækst i U-landene – og den fra år til år stadig voksende afstand i levefoden i de fattige og de rige lande – før eller senere måtte kunne ændre billedet noget.

Jeg føler mig i alt overbevist om, at der foreløbig vil være gode muligheder for at udvide verdens kornproduktion, omend efterhånden med øgede omkostninger. Har jeg ret i, at der nok skal blive produceret tilstrækkeligt korn, har jeg samtidig grund til at nære skepsis over for den alt for store optimisme for fødevareproducenternes fremtid, selv om det ville være kærkomment at kunne dele optimismen fuldt ud. Vil der i den nærmere fremtid kunne produceres korn nok, vil dette være det helt afgørende for fødevareproduktionens fremtid.

For i de nævnte prognoser glemmer man efter min opfattelse, at den animalske fødevareproduktion på adskillige områder efterhånden kan fore-

ståes i en teknik, der næsten nærmer sig industriproduktion, hvorfor produktionen på disse områder kan varetages med meget lidt arbejdskraft. Alt taget i betragtning er min personlige optimisme i hvert fald ikke større, end at jeg er alvorligt bange for, at det lange løb vil vise sig at være så langt, at dele af de svageste områder i dansk landbrug kan blive alvorligt ramt i mellemtiden for ikke at sige meget hurtigt.

Til disse svageste områder må først og fremmest henregnes slagtefjerkræ- og ægsektorerne – og måske til dels også med tiden svinesektoren, idet disse områder lettest kan gøres til genstand for en industrielt betonet masseproduktion baseret på indkøbte fodermidler og ansat arbejdskraft – og allerede i en ikke helt ubetydelig udstrækning er genstand for en sådan udvikling i vore store aftagerlande og hos vore konkurrenter.

På den anden side vil afvandringen fra landbruget, der er stærk over alt i Europa, vel på noget længere sigt betyde en vis afdæmpning af malkekvægholdet. Markedet for mejeriprodukter vil derfor antagelig før eller senere komme til at stille sig mere gunstigt i forhold til markedet for andre dele af landbrugsproduktionen. Da malkekvægholdet nu engang i Europa vil være en forudsætning for produktion af kalve som grundlag for fedekvæg, og der i de stadig rigere samfund vil være et bestandigt voksende behov for godt okse- og kalvekød, må der nok alt i alt forudses ret gode fremtidige muligheder i malkekvægholdet og kødproduktionen, muligheder som verdens mest vågne og dygtigste landbrugsbefolkning nok skal vide at udnytte. Mange er for længst i gang med at bygge nye, store, rationelle kostalde med næsten automatisk udstyr, der passer til denne udvikling.

Det kan vel også være en støtte for den fremtidige afsætning af mejeriprodukter og kød, at kødefterspørgselen i dag retter sig mod kød af ungdyr, og at man ikke både kan slagte ungkreaturerne og bevare dem som basis for en produktionsudvidelse. Der ligger måske en særlig chance for dansk landbrug her gennem udnyttelse af løbende ændringer i markedsforholdene for de forbundne produktioner af mejeriprodukter og kød. Med et solidt engelsk smørmarked i ryggen skulle udnyttelse af korttidssvingningerne for grænseproduktionen nok være mulig med godt udbytte for et markedsvågent landbrug som det danske, således som det f. eks. er sket netop i den periode af kødknaphed og relativ prisstabilitet for smør, der har været rådende fra efteråret 1963 til efteråret 1964.

Uagtet, hvad fremtiden vil bringe landbrugserhvervet, der som liberalt indstillet eksporterhverv altid har været vant til at arbejde under usikre forudsætninger, står vi i Danmark foran en absolut nødvendig og sikkert yderst revolutionerende indre udvikling i erhvervet.

Når mange sagkyndige i dag arbejder med prognoser, hvorefter vi i 30-årsperspektivet kun vil have unge i landbruget til at rekruttere 60–70.000 mandlige landbrugere, hvoraf formentlig højst 30–50.000 selvstæn-

dige og resten arbejdere og funktionærer, ja, så vil udviklingen blive præget af betydelige forandringer i de tilvante produktionsmønstre. Udviklingen mod færre landbrug vil også nødvendigvis komme til at gå hurtigt som følge af, at to femtedele af brugerne i dag er fyldt 55 år.

Landbrugskommissionen og lovgivningen synes principielt at have forudsat, at småbrug skal lægges sammen parvis til nye, lidt større, traditionelle landbrug, idet de ikke har gjort andre sammenlægninger lovlige. Sådanne sammenlægninger af to småbrug kan jo være særdeles fornuftige i mange tilfælde for de nuværende ejere. I det længere og videre perspektiv er der imidlertid overvejende meget lidt fremtid i, at kun sådanne sammenlægninger er tilladt, idet sammenlægningerne ofte kræver for store investeringer i overtagelsen og til nyt bygningsproduktionsapparat, og idet der ikke er folk nok til at drive dansk landbrug efter dette hidtidige mønster. Sammenlægninger af småbrug betyder blot en stivnelse i traditionelle produktionsformer, medens chancen i de mindre brug med dygtige ejere efter udviklingen nok ofte vil ligge i en specialisering på forskellige områder af husdyrproduktionen i større bygningsareal eller med udnyttelse af jorden til arbejdskrævende specialafgrøder. Men man må dog i denne sammenhæng være opmærksom på, at specialdriften ikke giver samme mulighed for jævn arbejdsfordeling året rundt som det alsidige bondebrug med kvæg. Der kan derfor i specialdrifterne blive tale om sæsonmedhjælp eller ejerens deltidsbeskæftigelse uden for bedriften.

Problemet om arbejdskraftens mest rationelle udnyttelse i landbrugene vil nok vise sig ikke alene at være et arealstørrelsesproblem, men fuldt så meget et specialiseringsproblem, eller snarere et problem om stor omsætning pr. mand, således at strukturdebatten nok i stigende omfang vil komme til at dreje sig om næsten alle brugsstørrelser, og problemerne måske også vil blive store i mange mellemstore bondebrug med beskedent produktionsapparat. Der vil i fremtidens landbrug næppe mere være arbejdskraft nok til at bevare alsidig drift i traditionel betydning i al almindelighed.

Det er i denne forbindelse et helt centralt punkt i udviklingen, at vi har nået den fulde beskæftigelse, hvorved arbejdskraft mere end noget andet er kommet i sælgers marked. Hermed er spørgsmålet om, at alle bliver beskæftiget på en stadig mere produktiv måde, kommet i focus. De tidligere store beskæftigelsesreserver i landbruget er som led i denne udvikling draget over i byerhvervene gennem bl. a. bedre aflønning og mere fast arbejdstid eller kortere arbejdstid.

Overalt i erhvervene vil tendensen i disse år være den samme: Den menneskelige arbejdskraft vil blive stadig knappere og dyrere. Alle erhverv må i princippet betale arbejdskraften det samme. For at beskæftige den ikke blot dyre, men også knappe arbejdskraft lønnende, må alle virksomheder i alle erhverv beskæftige den i samme teknik. Det vil igen sige det indu-

strielle samlebånds teknik. Byggeriet og andre traditionelle håndværksområder vil blive stadig mere industrialiseret. Handelen vil gradvis opleve det samme, idet det jo til dels er denne udvikling, der afspejler sig i de store selvbetjeningsbutikker og magasinkæder, eller i den stadig stærkere specialisering i de almindelige grossist- og detailled. Landbruget vil stedse mere i dets produktionsmønster blive præget af de samme tendenser.

For landbrugets vedkommende vil vi, som OECD's generalsekretær, professor Thorkil Kristensen, for nylig fremhævede det i Fyens Mejeriforening, formentlig opleve en tendens til, at strukturforandringen fremmer det landbrug, der som industrien arbejder med indkøbte produktionsmidler og betalt arbejdskraft. Udviklingen i de store europæiske træk tyder på, at det vil gå ud over familiebrugene til en vis grad. Det er dog min personlige opfattelse, at meget af fremtidens landbrug vil blive opbygget med grundlag i det nugældende familielandbrug med dygtige, unge indehavere.

Thorkil Kristensen gav nærmere præciseret udtryk for, at masseproduktionen inden for landbruget fortrinsvis vil komme til at omfatte korn og kød. Hertil kan nok føjes produktion af græs i ny teknik. Mekaniseringen kan derimod næppe give nogen større udvidelse af mejeriproduktionen, men derimod en øget koncentration af produktionen.

Jeg deler Thorkil Kristensens synspunkter. Den traditionelle binding mellem grovfoderproduktion og husdyrhold på den enkelte bedrift skal man ikke længere lægge for megen vægt på. Vi har i dag et så fortrinligt transportsystem og en sådan tørringsteknisk indsigt, at grovfoder efterhånden må kunne blive handelsvarer, selv om man må gøre sig klart, at transporten af grovfoderet endnu ikke er særlig billig. Det er nok i hvert fald en forudsætning for den videre udvikling på dette område, at det grovfoder, der skal blive handelsvarer, bliver som helt tørrede produkter.

Vi vil efterhånden i en vis udstrækning kunne få en udvikling her i landet som i Californien, hvor der eksisterer et så effektivt marked for alt foder, at husdyrproduktionen i tiltagende grad kan samles i specialbedrifter, der arbejder med nogenlunde samme teknik som byernes virksomheder. Allerede længe har vi haft den arbejdsdeling i dansk landbrug, at de store ejendomme producerer korn, som omdannes til animalske produkter på mindre ejendomme. Fremtiden vil sikkert bringe en langt mere vidtgående arbejdsdeling efter samme principper, idet dog markproduktionen sandsynligvis vil blive intensiveret på nye måder, med stadig mere anvendelse af kunstig vanding osv. Man har i denne forbindelse et levende indtryk af, at fremtidens landbrugsproduktion også i høj grad må indstille sig på at koordinere de mere traditionelle foderproduktioner med langt mere let omsættelige og transporterbare, standardiserede varer, som leveres helt befriet for vandindhold til selve staldproduktionen.

Vejen til at nå dette mål vil vel i nogen grad gå over en stadig opdeling

af produktionen, således at de enkelte led varetages af mere specialiserede enheder ofte med egentlige fabriksled indskudt, hvor det er fornødent, navnlig i stadiet mellem afgrødernes høst og deres fordeling til de foderforbrugende landmænd. Uanset at flere led vil kunne foregå på samme ejendom, vil vi nok opleve øget tendens til, at produktionen fremover spaltes op på følgende måde:

På jorden:

1) Dyrkning i større enheder af foderafgrøder som korn, græs og roer m. v. i bestandig mere arbejdskraftbesparende teknik.
2) Med udgangspunkt i disse foderafgrøder fabrikation af piller, foderbriketter eller mel på fabrik.

I fjerkræsektoren:

1) I store enheder produktion af æg, for hønsenes vedkommende dels konsumæg, dels rugeæg.
2) Rugeæggene overtages af nogle få store rugerier, som i voksende udstrækning også ejer æglæggerne.
3) Opfedning – ofte i meget stor skala – af slagtekyllinger, ænder og gæs.

I kvægholdet:

1) Mælkeproduktion i mere specialiserede enheder.
2) Kødproduktion i mere specialiserede enheder som aftagere af kalve fra den mere specialiserede mælkeproduktion.

I svineproduktionen:

1) Fabrikation af pattegrise, der hurtigt tages fra soen, så denne kan komme i gang med et nyt kuld.
2) Opfedning af svin.

Nu skal man jo ikke lægge for meget i disse opspaltninger, men alene opfatte dem som tendenser, som næppe de første år vil revolutionere landbrugets verden, men som alligevel vil indgå i fremtiden.

På alle områder vil der foregå en yderligere koncentration af produktionen. Inden for ægproduktion, rugerivirksomhed og slagtekyllinge- og andre fjerkræproduktioner er specialiseringen og koncentrationen i dag allerede en kendsgerning, og den er stærkt på vej i svineproduktionen. I 1961 tegnede 5 pct. af svineproducenterne sig for en femtedel af produktionen. I dag tegner disse 5 pct. af producenterne sig – så vidt det kan skønnes – for over en tredjedel af den samlede svineproduktion. De har nok samtidig lyst og evne til at overtage endnu mere.

Landbrugets traditionelle forestillinger »om lidt af hvert«, samt et af

besætningen afhængigt jordtilliggende, er som helhed endnu absolut fremherskende. Allerede arbejdskraftmangelen skønnes imidlertid i de næste 10–20–30 års perspektiv efterhånden at ville sætte en stopper herfor. Den heraf følgende tendens til øget specialisering og koncentration af produktionen vil nok indebære muligheden af, at mange animalsk producerende landbrugsbedrifter i voksende udstrækning vil være afhængige af store, moderne bygninger, medens den effektive planteproduktion bliver mere afhængig af store arealer. Inden for mælkeproduktionen vil vi nok få stadig flere 2–3 og 4 mands-bedrifter at se, hvor de unge vil kunne få en god uddannelse.

De landbrugsvirksomheder, der fremtidig skal forestå den animalske produktion, må sikkert alle til at indrette sig på at producere i væsentlig større skala end hidtil. Tendensen vil være, at man med et minimum af arbejdskraft i væsentlig større stalde med stadig mere automatisk udstyr skal udføre et maksimum af arbejde. Landbrugsbedrifterne vil i fremtiden formentlig blive endnu mere nuancerede end hidtil, idet der i de næste 10–30 år oven i de bedrifter, vi hidtil har kendt, vil komme mindre specialbedrifter på familiebrugsbasis og større specialbedrifter af forskellig art på det store bondebrugs område – antagelig med 2–3 nye parcelhuse til funktionærboliger. Det gamle i landbruget vil i mange tilfælde først dø ud med de nuværende indehavere, men i mellemtiden ofte være suppleret med endnu en stald. Det nye med tendenserne til flere specialbedrifter – eller blot langt større og bedre udstyrede stalde pr. mand – vil dog nok samtidig komme hurtigere, end mange i dag forestiller sig. For at udviklingen kan forløbe efter behovet, vil det være påkrævet, at landbruget kan afskrive sine nye bygninger på 20–30 år. Dette ville også befordre den allerede påbegyndte bevægelse mod mere standardpræget og hermed på længere sigt mindre omkostningskrævende byggeformer.

Hvordan udviklingen end vil foregå, må ét stå klart: Vi har her i landet som følge af de her skitserede udviklingstendenser et afgørende behov for at få slået fede streger over de fleste af restriktionerne i vore jordlove, idet disse restriktioner ingen hjælper, men skader mange, og i øvrigt er indført under en samfundsstruktur, som tiden er løbet fra. Der må nu ganske særligt advares mod at liberalisere jordlovgivningen etapevis, idet noget sådant vil øge farerne for store fejlinvesteringer stærkt og virke sinkende på en naturlig tilpasning. Af hensyn til den politiske psykologi må vi vel fortsat have en overgrænse for adgangen til sammenlægninger, men lad den ikke blive væsentligt under 200 ha god jord, for ellers vil man afskære en del efter udviklingen fornuftige sammenlægningsmuligheder. Det skal i denne forbindelse gentages, at fremtidens landbrugsejendomme formentlig vil blive endnu mere nuancerede, end de er i dag, og at mine synspunkter om nødvendigheden af en langt friere jordlovgivning ikke betyder, at jeg mener, alle landbrugene behøver at have meget jord, men blot at nogle skal drive

langt mere jord end hidtil, hvis den overvejende del af jorden forsat skal kunne dyrkes rentabelt.

Alt i alt kan foranstående konkluderes derhen, at man må forvente, at arbejdsvilkårene i landbruget gennem stadig mere mekanisering og automation i stadig mere specialiserede bedrifter vil komme til at ligne arbejdet i byerhvervene. I Dansk Landbrugs Realkreditfond har vi bidraget med ca. 60 mill. kr. til finansiering af den tilsvarende udvikling i gartnersektoren, som synes at være kommet en lille halv snes år foran udviklingen i landbruget. Gartnersektorens virksomheder domineres i dag i hastig voksende grad af fabrikslignende plante- og grønsagsfabrikker, der kendetegnes ved stadig større produktion pr. mand, muliggjort gennem øget mekanisering af de enkelte arbejdsprocesser.

Udviklingen vil hastigt gøre landmanden til en moderne forretningsmand, stillet over for lige så store krav som industriens og gartnersektorens fabrikanter og handelens effektive varefordelere.

Det er imidlertid heldigvis min erfaring fra besigtigelse af vel næsten 10 pct. af de 12.000 landejendomme samt en stor part af de 500 gartnerier, realkreditfonden nu har pant i, at de unge i jordbrugssektoren er overordentlig dygtige og veluddannede. Man har måske en vis skepsis over for udfaldet af de ændringer, der erhvervsmæssigt foregår i disse år, men har på den anden side gennem erhvervsglidningen og de stadig mere erkendte kontakter land og by imellem også fået den indstilling, at landbruget som livsform ikke skal bevares for livsformens egen skyld. Fortiden kan og skal ikke opretholdes for illusionernes tilfredsstillelse. Målet må derimod være en indkomst, svarende til gennemsnittet for andre erhvervsdrivende. De unge forstår i høj grad disse udviklingens krav, og deres valg af ejendom og deres rationelle investeringsprojekter vidner om et sikkert blik for fremtiden.

Så meget om perspektiverne for udviklingen i de enkelte landbrugsbedrifter.

Dansk landbrugs høje internationale stade er ikke mindst en følge af andelsbevægelsen og de mange fællesforetagender, der bl. a. har stået for videreforædlingen af de enkelte landejendommes produkter og skabt de lurmærkede kvalitetsmærkevarer, der har betinget dansk landbrugs internationale salgssucces.

På disse områder står vi også over for revolutionerende udviklingstendenser. Man behøver blot at pege på sammenslutningsplanerne inden for mejerier, slagterier, grovvarehandel m. v., og tendenserne til de store koncentrationer, som f. eks. planerne om dannelsen af »Mejeriet Danmark« står for. De mange små lokale andelsforetagender vil forsvinde, og der vil opstå landskoncentrationer, der vil forestå produktionen på et langt færre antal fabrikker end det antal, der i dag – sammen med effektive private

industrier og handelsforetagender – forestår forædling og salg af dansk landbrugs produkter.

For landbrugets fremtid kan det med de vigende afsætningsmuligheder til fællesmarkedet og en sandsynlig gradvis fremtidig nedgang i bulkeksporten (levende kreaturer, frosne kroppe og hele svin) se ud til, at det vil være forarbejdningsindustriernes og handelsleddenes initiativ og dygtighed til at oparbejde færdigvarerne og sælge disse i stadig nye former og på bestandig nye måder til alverdens lande som danske kvalitetsspecialiteter, som vil blive afgørende for dansk landbrugseksports betydning og dermed for dansk landbrugs stilling i det længere perspektiv, idet det nok er på dette område, grænseafsætningen og dermed fremtiden ligger.

Den skildrede proces vil i landbruget som i den tilsvarende udvikling i de andre erhverv først og sidst kræve kapital til sammenkøb af ejendomme og jord og til opbygning af fremtidens produktionsapparater i bygningerne. Landbruget har måske særlig gode muligheder for denne kapitaltilførsel. Kredit- og hypotekforeninger, sparekasser og banker har altid i ganske særlig grad stået til erhvervets disposition. Oven i disse muligheder kan der så efter behov trækkes på den i 1960 stiftede Dansk Landbrugs Realkreditfond, hvorved mulighederne for finansiering af ejendomshandeler, sammenkøb af ejendomme og nyt landbrugsbyggeri ikke kan blive bedre på privat kreditgivningsbasis. Alle rimelige låneansøgninger kan absolut imødekommes.

Med stiftelsen af Dansk Landbrugs Realkreditfond, som nu kun 4 år efter starten har modtaget over 13.000 låneansøgninger og har udlånt over 500 mill. kr., er der åbnet adgang til organiseret belåning på kapitalmarkedet op til 70 pct. af en ejendoms handelsværdi, herunder medregnet værdien af besætning og driftsinventar, og medregnet merværdien af de projekterede nyinvesteringer, der skal finansieres, så de 70 pct. stort set i en normalt besat landejendom svarer til ca. 100 pct. af værdien af den faste ejendom. Højere kan en forsvarlig belåning på pantesikkerhedsbasis ikke gå, og en endnu højere belåning, som man har været inde på at overveje i Landbokommissionen, er der ikke basis for. Når realkreditfonden kan forsvare at gå så langt i sin finansieringsbistand, skyldes det dens særlige administrationsform, der gennem mange besigtigelsesrejser muliggør nøje føling med den egnsvise udvikling. Hertil kommer, at der lægges stor vægt på de lånsøgende landmænds personlige kvalifikationer samt er tilvejebragt meget store supplerende sikkerheder fra landets banker og sparekasser samt Danmarks Nationalbank i form af garantikapitaler, hvilket har etableret en ekstra betryggelse for fondens obligationer ud over pantesikkerheden.

Det må erkendes, at det nuværende høje renteniveau virker alvorligt tyngende i et erhverv, der endnu gennemsnitligt har en relativ langsom omsætning af investeret kapital. På den anden side må den høje rente ses

i det almindelige konkurrenceperspektiv: I en kapitalknap tid må erhvervene konkurrere om kapitalen på lige fod – ellers spoleres samfundets totale effektivitet af fejlinvesteringer.

Dansk landbrug har i disse år dygtigt arbejdet sig hen imod en produktionsstruktur, der er lige så effektiv som byerhvervenes. Gennem en øget teknisk indsats kunne landbrugsproduktionen efter krigen fastholdes og endog frem til midten af 50'erne øges, trods en afvandring på 100.000 helårsmedhjælpere. I det følgende tiår frem til 1965 er landbrugsproduktionen ikke steget nævneværdigt, men produktionen pr. mand er gået yderligere stærkt i vejret, idet medhjælperantallet er gået ned med endnu 100.000 helårsarbejdere.

Reduktionen i medhjælperantallet er endnu langt fra fulgt op af tilsvarende ændringer i ejendomsstrukturen. En forældet jordlovgivning, tilpasset 20'ernes og 30'ernes arbejdsløshedsvilkår og derfor ude af trit med 50'ernes og 60'ernes dynamik, har helt frem til 1960 formået at konservere landbrugsstrukturen med næsten 200.000 brug, der i hvert fald på papiret var selvstændige. De ældre ejere hobede sig op – det var jo ikke dem, industrien havde bud efter. Fra 1960 er den naturlige afgang af ældre brugere imidlertid slået ret stærkt igennem, og da de unge medhjælpere ikke længere findes i tilstrækkeligt antal til fuld afløsning, er antallet af selvstændigt drevne brug faldet med 20.000 fra 1960 til 1964 – og med stigende styrke. Der er al mulig grund til at påregne, at tendenserne fra de sidste 4 år til, at ca. 5000 selvstændige landbrug årligt vil forsvinde, vil danne mønster også for de kommende år.

Hvad der her sker på landbrugsområdet, falder godt i tråd med de almindelige tendenser mod øget produktionskoncentration i alle erhverv og til udligning af produktionsfaktorerne, erhvervene imellem efter disses afsætningsmuligheder. De landbrug, der ikke kan yde en familie samme levestandard, som byernes lønmodtagere kan have, forsvinder, efterhånden som de siddende brugere lægger op. Det langt færre antal landejendomme, der vil blive tilbage som egentlige erhvervslandbrug, kan med moderne teknik udnytte de derved ledigblevne produktions- og afsætningsmuligheder til en større omsætning og større fortjeneste pr. beskæftiget – dvs. samme resultat som i byerhvervene, omend baggrunden er en anden, idet landbrugsproduktionen tilsyneladende ikke – i hvert fald ikke foreløbig – kan udvides ubegrænset som følge af de gældende markedsrestriktioner på dette område. På land som i by indebærer udviklingen større, mere kapitalkrævende, men også mere produktionsdygtige virksomheder, når produktionen ses i relation til antallet af beskæftigede. Denne tilpasning går i disse år sin gode, sunde gang i landbruget. Den vil medføre, at landbrugets stilling i industrisamfundet bliver som en stadig mere integreret del af dette, men stadig som en meget betydningsfuld bidragyder til hele samfundets fortsatte økonomiske fremgang.